

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 4 . Sayı 7 . Bahar 2008

YÖNETİM YERİ:
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe- ANKARA 06532
Tel: 0312 297 68 70 Faks: 0312 299 20 76
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-posta: ctad.hacettepe@gmail.com
Tel: 0312 297 68 70/123

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi
06100, Sıhhiye, Ankara
Tel: 0312 310 9771

Basım Tarihi: 04 Şubat 2009

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlara aittir.

II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusân'ında Dış Politika Tartışmaları, 1908-1912

Yüksel ÖZGEN

Başbakanlık Devlet Arşivleri

ÖZGEN, Yüksel, II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusânında Dış Politika Tartışmaları, 1908-1912. CTAD Yıl 4, Sayı 7 (Bahar 2008), 47-65.

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilân edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması ülke içinde ve dışında yakından takip edilmiştir. Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra ülkenin bir çok meselesiyle birlikte dış politika konuları da Meclis gündemine taşınmış ve tartışılmıştır. Tartışmalar daha ziyade üçlü itilaf ve üçlü ittifak ile Almanya ve İngiltere ile ilişkiler ekseninde yoğunlaşmıştır. Mebusların dış politika konusunda verdikleri gensoru önergeleri ile onlara ait öneri ve eleştirilerin kayıtları, bize dönemin dış politika zihniyeti ve uygulamaları hakkında geniş bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Meclis-i Mebûsân, Dış Politika, İttihat ve Terakki

ÖZGEN, Yüksel, Disputes on Foreign Policy in Ottoman Parliament of Second Constitutional Period, 1908-1912. CTAD Year 4, Issue 7 (Spring 2008), 47-65.

Proclamation of the Constitutional Monarchy on July 24 1908, and reopening of the Ottoman Parliament were closely watched by the public within and outside of the country. By the opening of parliament, foreign policy affairs were put on the agenda of the parliament and discussed, together with the other affairs of the country. The discussions concerning the foreign policy majored mainly on the Triple Entente, the Triple Alliance and the relations with Germany and Britain. The records of the motions of censure tabled by the deputies and of their suggestions and critiques on foreign policy give us a wide perspective on the foreign policy perception of and applications during the era.

Key words: Ottoman Parliament, Ottoman foreign policy, the Committee of Union and Progress, Second Constitutional Period.

Giriş

1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe konması ve 24 Temmuz 1908'de çıkarılan irade ile Meclis için gerekli seçimlerin yapılacağına açıklanması iç kamuoyunda olduğu gibi dış ülkelerde de ilgiyle takip edilmiştir. Meşrutiyet döneminde kısa süren bir parlamento deneyiminden başka geleneği olmayan Meclis-i

Mebusân'ın dış politika gibi ihtisası gerektiren bir konuya yaklaşımı son derece önemlidir. Bu makalede II. Meşrutiyetin ilân edilmesi karşısında Avrupa Devletlerinin tepkisini izah ettikten sonra Meclis-i Mebusan'ın Osmanlı dış politikasına yönelik tutumu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

İngiliz hükûmeti Meşrutiyetin ilân edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın açılacak olmasını memnuniyetle karşılamıştır. İngiltere Hariciye Nazırı Meşrutiyetin ilânından sonra, Avam kamerasında sorulan bir soruya verdiği cevapta; "İngiltere hükûmetinin Memalik-i Osmaniye'de meşrutiyet idare-i usulünün vaz'ı haberini memnuniyetle telakki ettiğini" beyan etmiş¹ ve İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lowther aracılığı ile İngiliz hükûmetinin tebrikleri ve Anayasanın tekrar yürürlüğe konulmasındaki memnuniyet Osmanlı başkentine ulaştırılmıştır.¹ İngiltere bu memnuniyeti ifade etmekle birlikte, orta ve uzun vadede Osmanlı gibi Müslüman bir memleketin meşrutî bir idare kurma yolunda başarılı olması hâlinde, bunun kısa vadede olmasa bile, İngiliz yönetimi altında bulunan İslâm toplulukları üzerinde mesela Mısır ve Hindistan'da ne tür etkiler yaratacağı hususunda tereddütleri vardır.²

İtalyan politikacıları, diplomatları ve işadamları meşrutiyetin yeniden ilân edilmesini başlangıçta coşkuyla karşıladılar. İtalyanlara göre Jön Türkler İmparatorluğu modernleştirecekler ve *Liberal İtalya*'nın daha sıcak yaklaşabileceği Liberal bir Osmanlı Devleti yaratacaklardı.³

Jön Türk ihtilâli ile ilgili olarak Almanya'daki kanaat ise, parlamenter rejimin Osmanlı devleti için anlamsız olduğu ve İngiliz entrikalarıyla ortaya çıkan bu yeni sistemin başarısız olacağı şeklindeydi.⁴ Almanlar, Jön Türklerin önde gelen bazılarının, Almanya'nın Abdülhamid'e verdiği desteğe kızgın olduğunu ve Batılı güçlerin liberal ilkelerinden yana özellikle İngiltere'ye eğilimli olduklarını düşünüyorlardı.⁵ Bu inanışa rağmen Alman Şansölyesi Bülow, verdiği bir demeçte, Türk Alman ilişkilerinde bir değişikliğin olmayacağını, ayrıca Türk halkının, Türkiye'nin yıkılacağı konusunda Almanya'nın herhangi bir spekülasyon yapmayan birkaç ülkeden biri olduğuna inandığını söylemiştir.⁶

¹ Yüksel Özgen, *I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ında Dış Politika Görüşmeleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004, s.18.

² Hasan Ünal, "İttihat Terakki ve Dış Politika (1906-1909)", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Cilt XIII, Ankara, 2002, s.212-227. İngiltere Hariciye Nazırı ve İstanbul Büyükelçisi Lowther arasındaki bu konudaki yazışmalarla ilgili olarak bkz. Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, 1969, s.180-189.

³ R. J. Bosworth, "İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.66.

⁴ H.Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s.99.

⁵ Ulrich Trumpener, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, s.142.

⁶ Soy, *age.*, s 100.

Alman İmparatoru tarafından Almanya'nın İstanbul sefir vekili ile Padişaha arz edilen tebrikte ise, "Memalik-i Osmaniye'de münevverü'l-fıkr bir hükümdarın idaresinde hür bir millet bulunmasını arzu ederiz" denilmektedir.⁷

Meşrutiyetin yeniden ilânı Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden beklentilerini de yükseltti. Fransız yönetimi İstanbul'da liberal eğilimli bir Osmanlı yönetiminin ortaya çıkışıyla, ayrıcalıklı bir konuma gelebileceğini ve nüfuz alanını genişletebileceğini düşündü. Yeni yönetimle iyi ilişkiler kurmak istediğini göstermek için de Osmanlı hükûmetine 25 milyon franklık koşulsuz borç vermeyi kabul etti.⁸

Amerikan Başkanı Theodore Roosevelt ise, New York'ta tertiplenen Osmanlı initingine gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: "Cins ve mezhep ayırmaksızın adaletle iş görecektir serbest bir hükûmete inanan herkes halen Osmanlı Devleti'nde hakikî ilerleme uğruna bu derece büyük emellerle dolu olarak cereyan etmekte olan harekete karşı sonsuz bir samimi duygu beslemektedir."⁹

Meşrutiyetin ilân edilmesi diğer ülkeler tarafından resmî olarak memnuniyetle karşılanmış, her ülke kendi çıkarları doğrultusunda ihtiyatını korumuş ve bu durumun kendi ülkeleri açısından nasıl değerlendirilebileceği hesabı yapılmaya başlanmıştır.¹⁰

Meclis-i Mebusân'da 'Siyaset-i Hariciye' Tartışmaları: *Düvel-i Muazzama* ve Osmanlı

Osmanlı Meclis-i Mebusân'ının dış politika ile ilgili tutumu değerlendirilirken Meclis'in bu konudaki yetkilerinin Anayasa ve yasalarla çizilmiş olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

Jön Türklerin¹¹ II. Meşrutiyet ilân edilmeden önceki dış politika görüşleri açısından farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bir kısım araştırmacılar, İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin ilânını sağlamadan önceki dönemde özel bir dış politika düşüncesinin olmadığını ifade ederken¹², bazıları da İttihat ve Terakki'nin 1908

⁷ *İkdam*, 7 Ağustos 1908, s.3.

⁸ L. Buruce Fulton, "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, s.180

⁹ T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s.54, dipnot 3; *İttihat ve Terakki Gazetesi* (Selanik), 2 Eylül 1324.

¹⁰ İngiltere'nin endişeleri için bkz. Ali Birinci, "Türk Siyasi Düşüncesinde İngiliz Perestlik", P. P. Graves, *İngilizler ve Türkler, Osmanlıdan Günümüze Türk İngiliz ilişkileri*, Çev. Yılmaz Tezkan, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.182.

¹¹ Jön Türklerin siyasi fikirleri için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)* (Ankara, 1964); aynı yazar, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul, 1996).

¹² Orhan Koloğlu, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası", *Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç (15-17 Ekim 1997-Ankara)*, Tebliğler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.233-239.

öncesinde söylendiği veya tahmin edildiği gibi, İngiltere ve Fransa yanlısı olmadığını, tam tersine çok şiddetli bir dozda İngiliz aleyhtarlığı içerisinde bulunduğunu, gerek Avrupa gerekse Balkanlardaki bütün devletlere nefret derecesine uzanan bir kızgınlık ve düşmanlık beslediğini, bütün bunlara da İttihat ve Terakki'nin benimsemiş olduğu Türk milliyetçiliğinin¹³ sebebiyet verdiğini ifade etmektedirler.¹⁴

İttihat ve Terakki'nin meşrutiyet öncesinde ne tür bir dış politika algılaması olursa olsun, Meşrutiyet ilân edildikten sonra, ortaya koyduğu ilk dış politika prensibi, hem Avrupalı büyük güçlere, hem de komşu devletlere karşı aynı derecede dostluk ilkesine dayanmaktadır.¹⁵

İttihat ve Terakki'nin bu dış politika ilkesi Meclis-i Mebusân'ın, Padişah'ın açış konuşmasına verdiği cevapta da ifade edilmiştir. Bu cevapta, Meclise karşı mesul olan Heyet-i Vükela'ya Meclisin her türlü yardımı esirgemeyeceği belirtildikten sonra, Meclis-i Mebusân'ın dış politikaya yaklaşımı şu şekilde açıklanmıştır:

...bi'l-cümle devletlerle Devlet-i Osmanî arasında hüsn-i münasebet (iyi ilişkiler) ve müsafatın (iyileştirme) temin-i idamesi (devam ettirilmesi), devletimizin Hey'et-i düveliyede **Düvel-i muazzamaya layık mertebeye fiilen irtika** (yükselme), **hukuku düvelden bihakkin ve tamamen istifade** ve her türlü takdir ve muhabbete kesb-i istihkak (hak kazanma) eyleyeceğini kaviiyen (güçlü) ümit ederiz.¹⁶

II. Meşrutiyet döneminin ikinci hükûmetini 6 Ağustos 1908 tarihinde kuran Kâmil Paşa, 8 Ağustos 1908 tarihinde vermiş olduğu mülâkatta dış politika perspektifini bütün devletlerle iyi ilişkiler kurmak şeklinde ortaya koymuş¹⁷ ve Abdülhamid döneminde İngiltere ile bozulan ilişkilerin düzeltileceğini ve bunun Osmanlı Devleti'ne önemli katkılar sağlayacağı inancında olduğunu açıklamıştır.¹⁸

Kâmil Paşa'nın izleyeceği dış politika hakkında iç basında çıkan değerlendirmelerde, "meşrutiyet ilân edileliden beri siyaset-i hariciyemizdeki, temkin, tedbir ve maharet dikkat çekmektedir", denildikten sonra "artık bize,

¹³ Bu konuda bkz. Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* (İstanbul, 1994).

¹⁴ Hasan Ünal, "İttihat Terakki ve Dış Politika (1906-1909)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt XIII, Ankara, 2002, s. 217.

¹⁵ Ünal, agm., s.217.

¹⁶ *Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi [MMZC]*, Devre I, İçtima (Senesi) 1, Cilt I (Bundan sonra Devre I/1), TBMM Yayını, s.66.

¹⁷ *İkdam*, 8 Ağustos 1908.

¹⁸ *MMZC*, Devre I/1, s.170.

hukukumuzla karşı hiçbir devletin tehdidi kalmadı. Düvel-i muazzama adeta lehimize döndü"¹⁹ ifadeleri ile Kâmil Paşa'nın politikasına destek verilmektedir.

Dış basınsa, Kâmil Paşa hükûmetini anayasaya bağlı meşrutî ilkeler doğrultusunda kurulan bir hükûmet olarak algılamaktadır.²⁰ *Independent Plaser* gazetesi, dış ilişkiler tamamen selamete kavuşuncaya kadar, Kâmil Paşa'nın rahat bırakılmasını, dahilen bir islahat yapabilmek için her türlü yabancı tehditten emin olunması gerektiğine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mebusların bu bilinçte olmalarının önemli olduğuna ve çizilen rotanın korunmasının gereğine dikkat çekmiştir.²¹

Kâmil Paşa hükûmeti ile İttihatçılar başlangıçta uyumlu çalıştılar. Fakat uyumlu süreç özellikle dış politik gelişmelerden, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi gibi konularda Kâmil Paşa sorumlu tutulmasıyla bozuldu.²² Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasındaki balayı dönemi, iç ve dış politikada yaşanan başarısızlıklar nedeni ile sona erdi ve Kâmil Paşa hükûmeti Meclis-Mebusân'da 13 Şubat 1909'da düşürüldü.²³

Kâmil Paşa hükûmetinin Meclis-i Mebusân'da düşürülmesi ile ilgili olarak²⁴ basında çıkan yorumlarda, Kâmil Paşa taraftarlarının, Kâmil Paşa'nın çekilmesi ile Avrupa nazarında itibarı zedeleyeceği fikirleri ileri sürüldüğünü, bunun gerçek olmadığını, İngilizlerin Osmanlı'ya teveccühünün Kâmil Paşa'nın Kâmil Paşalığından değil, Osmanlı milletinin Reis-i Vükelâsı olmasından ve Osmanlı milletinin de İngilizlerle dost olmasından ileri geldiğini,²⁵ Avrupa kamuoyunun Osmanlılardan ancak meşrutiyete aykırı bir hareket gördüklerinde yüz çevireceklerini, Meclisin rejime aykırı davranan bir kabineyi tereddütsüz feda etmekle memlekete ciddî bir hizmet yaptığı ifade edilmektedir.²⁶

Kâmil Paşa hükûmeti'nin Meclis-i Mebusân tarafından verilen güvensizlik oyuyla düşürülmesi sonrasında 14 Şubat 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa

¹⁹ Ali Kemal, "Siyaset-i Hariciyemiz ve Kâmil Paşa", *İkdam*, 16 Kanunuevvel 1324/29 Aralık 1908, s.1.

²⁰ *Tanin*, 30 Ağustos 1324/12 Eylül 1908.

²¹ *İkdam*, 23 Kanunuevvel 1908/5 Ocak 1909, s.3.

²² Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı 80, 1935, s.23.

²³ Sadrazam Kâmil Paşa Hükûmeti hakkında yapılan güven oylamasında 207 Mebus oy kullanmıştır. Bunlardan 8'i itimat, 196'sı güven (*adem-i itimat*), bazıları çekimser (*müstenkîf*), iki mebus geçersiz (*mualel*), bir mebus da boş oy kullanmıştır. *MMZC*, Devre.I/1, s.599-612

²⁴ Kâmil Paşa, hükûmetinin düşürülmesi ile ilgili olarak yabancı bir gazeteciye verdiği mülakatta şunları ifade etmiştir: "Meclis-i Mebusan'ı teşvik için Mebusanda zabıtların bile dolaştıkları bize haber verildi. Bunun için Meclis-i Mebusan'a gitmemeyi tercih ettim.", "Kâmil Paşa ile Mülakat", *İkdam*, 17 Şubat 1909, s.3.

²⁵ Hüseyin Cahit, "Kabinenin Sukutu ve İngiltere", *Tanin*, 2 Şubat 1324/15 Şubat 1909, s.1.

²⁶ Hüseyin Cahit, "Kabinenin Sukutu ve Avrupa", *Tanin*, 3 Şubat 1324/16 Şubat 1909; Babanzâde İsmail Hakkı, "Kâmil Paşa'nın Sukutu", *Tanin*, 7 Şubat 1324/20 Şubat 1909; Kâmil Paşa Hükûmetinin iktidardan ayrılması ile Avrupa ülkelerinden gelen telgraflarla ilgili ayrıca *İkdam*, 17 Şubat 1909.

hükûmeti kuruldu.²⁷ Hüseyin Hilmi Paşa, Kâmil Paşa hükûmetine İttihatçıların desteği ile Dahiliye Nazırı olarak girmişti ve İttihat-Terakki'nin desteği ile hükûmeti kurdu.²⁸ Hariciye Nazırlığına da Londra elçisi Rıfat Paşa getirildi. Rıfat Paşa'nın Hariciye Nazırlığına getirilmesinde, Kâmil Paşa hükûmetinin düşürülmesi ile, İngiltere'de oluşacak kırgınlığın ortadan kaldırılması fikri etkili olmuştur.²⁹

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın³⁰ Meclis-i Mebusânda okumuş olduğu hükûmet programında dış politika şu ifadelerle açıklanmıştır:

Mebusan-ı kiramca malum olduğu üzere biz hükûmat-ı mütecavire ve gayrı mütecavire ile olan münasebetimizde idare-i meşrutiyetimizin teessüsünden beri takip olunan **müsaletperverâne** (herkesle barış içinde olarak) ve **metaretkerane** mesleğe devam edeceğimiz gibi, herkesle **muhafaza-i hüsn ü münasebata** devam edeceğiz. Düsturumuz, (kaidemiz) uhuvvet-i beynelmilelin atideki kaidesinden, yani, kimsenin hukukuna tecavüz etmemek diğerlerinin de hukukumuzla taarruzlarını tecviz eylemekten ibaret olacaktır.³¹

Hükûmet Programı Meclis-i Mebusan'da olumlu karşılandı. Programı olumlu bulan Kengiri (Çankırı) mebusu Mehmet Tevfik Efendi'nin (Durlanık) vermiş olduğu önerge ile oylamaya geçildi. Meclis-i Mebusân hükûmet programını oy çokluğu ile kabul etti.³² Diğer yandan Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetinin programı dış politika açısından bir değişiklik öngörmüyordu. İngiliz basınında yeni hükûmetin dış politikada değişiklik yapmaması, Türk-İngiliz dostluğunun devam ettiği şeklinde yorumlanmıştır.³³

İstanbul mebusu Hüseyin Cahit, *Tanin*'de çıkan yazısında Hükûmetin programını; "Hükûmet-i Osmaniye Meşrutiyetin ilânından beri münasebet-i hariciye nokta-i nazarından son derece iyi bir mevkiye bulunmuştur. Meşrutiyetin ilânı hükûmetimizin düşmanı olan devletlerin politikasında zarurî

²⁷ *Takvim-i Vekayi*, 2 Şubat 1324/15 Şubat 1909.

²⁸ Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihatçıların desteği ile hükûmeti kurması İttihat ve Terakki hükûmeti olarak algılanmasına neden oldu. İttihat ve Terakki'ye muhalif gazeteler, İttihat ve Terakki bazı sivil giyimli subayların Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Vükela toplantılarında hazır bulduklarını iddia etmektedir. *İdam*, 13 Şubat 1324/26 Şubat 1909.

²⁹ Feroz Ahmad, Hüseyin Hilmi Paşa'nın, İngiliz Büyükelçiliğine gidip, "İngiltere'ye yönelik politikasının seferininkiyle aynı olacağı ve majestelerinin hükûmetinin desteği ve tavsiyesine güvenmeye devam edeceği" güvencesini verdiğini belirtmektedir. Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğunun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, s.16.

³⁰ Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatı için bkz. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt 18, İstanbul, 1998, s.550-551; II. Meşrutiyet dönemindeki siyasi çizgisi için bkz. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, İstanbul, 1989, s.55-56; Rumeli Müfettişliği hakkında bkz. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu*, İstanbul, 1986, s. 98-100; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.106, 216, 265.

³¹ *MMZC*, Devre I/1, s.677.

³² *MMZC*, Devre I/1, s.678.

³³ Hüseyin Cahit, "Times'in Mütalaatı", *Tanin*, 6 Şubat 1324/19 Şubat 1909.

bir tahavvül meydana getirmiş, dünyanın efkâr-ı umumiyesini lehimize çevirmişti. Takip olunacak en iyi meslek İngiltere'nin müzaheret-i dostânesine istinâd ile beraber düvel-i sairenin hepsiyle hoş geçinmektir”³⁴ ifadeleriyle desteklemiştir.

Basında çıkan başka bir değerlendirmede de Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i Mebusân'da okuduğu programın Fransa ve bütün hükûmetlerde iyi bir tesir meydana getirdiği, İngiltere'de Kâmil Paşa'nın düşürülmesinden dolayı teessüf edildiği hâlde, Londra Sefiri Rıfat Paşa'nın Hariciye Nezaretine tayin edilmesi ile birlikte İngiltere ile Türkiye arasındaki iyi ilişkilerin artacağına ümit edildiği vurgulanmıştır.³⁵ Ancak Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti iç siyasal gelişmeler sonucunda, gerginleşen iktidar muhalefet ilişkileri ve 31 Mart olayı sonunda 13 Nisan 1909'da istifa etmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurmuş olduğu II. hükûmet döneminde (5 Mayıs 1909-28 Aralık 1909)³⁶ Lynch imtiyazı dolayısıyla dış politika tartışma konusu yapılmıştır. İngiliz Lynch şirketi, II. Mahmut döneminden beri Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde vapur işletme hakkına sahipti. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti İngiliz dışişleri bakanlığının baskısı³⁷ ile İngiliz Lynch şirketinin eski imtiyazını vermek istedi. Görünüşte Lynch şirketi Osmanlı Hamidiye şirketi ile birleşecek ve tepkiler önlenecekti.

Lynch şirketinin varlığı, ticarî bir girişim olmaktan çok, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki sömürgeleri arasındaki kritik bölgedeki İngiliz çıkarları açısından önemlidir.³⁸ Bağdat Mebusu Babanzâde İsmail Hakkı, Hükûmetin İngiliz şirketi ile imzalamış olduğu bu anlaşmayı, bölgede üstünlük kurmaya çalışan İngiltere ve Almanya'nın nüfuzlarını azaltmaya yönelik bir çaba olarak değerlendirmiştir.³⁹ İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit ise, bu ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti'nde de İngiltereye meyl eden duruşu ile, bölgedeki Alman -İngiliz çıkar çatışmasında İngiltere ile işbirliği taraftarı olduğunu açıklayacaktır.⁴⁰ Bu anlaşmaya karşı olanları bölgeye Alman nüfuzunu sokmaya çalışmakla suçlamıştır.⁴¹ İttihat ve

³⁴ Hüseyin Cahit, “Yeni Kabine”, *Tanin*, 4 Şubat 1324/17 Şubat 1909, s.1; “Yeni Heyet-i Vükela Programı”, *Tanin*, 5 Şubat 1324/18 Şubat 1909, s.1.

³⁵ *İkdam*, 20 Şubat 1909, s.2.

³⁶ Aydın, agm., s.550.

³⁷ Marian Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*, s.211.

³⁸ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul, 1998, s.111.

³⁹ Babanzâde İsmail Hakkı, “Buhran-ı Vükela'mız”, *Tanin*, 18 Kanunuevvel 1325/31Aralık 1909.

⁴⁰ Hüseyin Cahit, “Lynch İşine Dair”, *Tanin*, 14 Teşrinisani 1325/27 Kasım 1909.

⁴¹ Hüseyin Cahit, “Meclis-i Mebusân'da İmtiyazlar”, *Tanin*, 17 Teşrinisani 1325/30 Kasım 1909.

Terakki de, bu imtiyazın karşılığında İngiltere'den borç para almak umuduyla bu birleşmeyi destekleme eğilimindeydi.⁴²

İttihat ve Terakki'nin Arap kökenli Bağdat mebusu Babanzâde İsmail Hakkı Bey, kendi bölgelerinden gelen tepkiler üzerine bu konuda bir gensoru vermiştir.⁴³ Gensoru önerisinde bölgedeki Alman ve İngiliz çıkar çatışmasından açıkça bahsedilmese de, anlaşmanın Meclis-i Mebusân'a niçin sunulmadığı soruluyordu. Arap mebuslar (Kerbala mebusu Abdülmehtdi Efendi, Basra mebusu Talip Paşa) hükûmetin bu tavrına, bölgedeki İngiliz nüfuzunun artacağı ve bu bölgede devletler arasında nüfuz mücadelesini artıracacağı gerekçesi ile karşı çıkmışlardır.⁴⁴

Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu imtiyazı vermesi tepkiler nedeni ile çok zordu. Diğer yandan da bir çok konuda yardımına ihtiyaç duyulan İngilizleri reddetmek de kolay değildi. Hüseyin Hilmi Paşa içerisinde bulunduğu çıkmazdan kurtulmak için istifa etti. Böylece kendisinden sonra Hükûmete gelenler, önceden alınmış kararlara ve politikaya bağlı kalmak zorunda değildi. Sonradan iktidara gelen İbrahim Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Lynch İmtiyazı konusunda aldığı kararı rahatlıkla değiştirmiştir.⁴⁵

13 Ocak 1910 tarihinde kurulan⁴⁶ İbrahim Hakkı Paşa⁴⁷ Hükûmeti'nin programı 24 Ocak 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan'da okundu. Programda dış politika hakkında daha önceki hükûmet programlarında olduğu gibi tüm devletlerle dostâne ilişkiler kurulacağı ifade ediliyordu.⁴⁸

Hükûmetin kurulduğu günlerde Osmanlı basınında devletin Avrupa'daki ittifaklardan birine dahil olup olmaması konusunda tartışmalar görülmekte, bu konuda çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Bağdat mebusu Babanzâde İsmail Hakkı, Türkiye'nin ittifaklardan her hangi birine esir olmak üzere girmek istemeyeceğini, kuvvetini iktisap ettikten sonra hür olarak kendi politikasını belirleyeceğini, şimdi ise reyini açıklamayacağını, iki kuvvet arasındaki dengeyi bozmak istemediğini ifade etmektedir.⁴⁹

⁴² Feroz Ahmad, "1908-1914 Yılları Arasında Büyük Britanya'nın Jön Türkler'le Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, İstanbul, 1971.

⁴³ *MMZC*, Devre I/2. Cilt I, s.140, 16 Teşrinisani 1325/29 Kasım 1909.

⁴⁴ *MMZC*, Devre I/2, s.269-279.

⁴⁵ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s.123

⁴⁶ *Takvim-i Vekayi*, 31 Kanunuevvel 1325/13 Şubat 1910.

⁴⁷ İbrahim Hakkı Paşa'nın hayatı için bkz. Zekeriya Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", *TDVİA*, Cilt 21, İstanbul, 2000, s.311-314; ve siyasi hayatı için de Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, s.67-79.

⁴⁸ *MMZC*, Devre I/2, s.619.

⁴⁹ Babanzade İsmail Hakkı, "Türkiye ve İttifak-ı Müselles", *Tanin*, 16 Temmuz 1326/29 Temmuz 1910, s.1.

Osmanlı basınında çıkan yazılarda, Avrupa matbuatının Devlet-i Osmaniye'nin *ittifak-ı müsellese* (:Üçlü İttifak, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) iştirak etmesi ihtimali üzerinde durduğu, Alman ve Avusturya matbuatının bu durumdan memnun olacağı, İngiltere ve Fransız gazetelerinin ise Devlet-i Osmaniye için her iki ittifaka karşı tarafsız kalmanın daha faydalı olacağı şeklinde görüşler ileri sürülmektedir.⁵⁰ Sair Avrupa basınında da Türkiye'nin politikasını değiştirerek, Üçlü İttifaka dahil olması durumunda, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın desteğini kaybedeceği şeklinde değerlendirmeler yapılmaktaydı.⁵¹

Basında yapılan bu değerlendirmeler, hükümet programı vesilesi ile Meclis gündemine taşınmıştır. Program üzerindeki görüşmelerde söz alan Kütahya mebusu Ahmet Ferit Bey, programda bütün devletlerle eşit ilişkiden bahsedildiği halde buna riayet edilmediğinden bahisle, "siyaset-i hariciyemizde programda va'z edildiği gibi bi'l-cümle düvel-i muazzama ve mütehabbe ile muhadenet-i samimiye ve bî-arafâne dairesinde bir hattı hareket" takip edilmesi hususunu tavsiye ediyor ve kabinenin bu tarzda hareket edeceğine itimat ederek, kabineye itimat ettiğini açıklamıştır.⁵²

İstanbul mebusu Kirkor Zöhrab Efendi ise, Osmanlı Devleti'nin meşrutiyetin başından beri takip etmiş olduğu politikayı değiştirdiği, üçlü ittifak devletlerine yaklaşıyor gibi bir izlenim verdiği konusunda şu eleştirilerde bulunmuştur:

"Eğer biz ittifak-ı müsellese doğru meyletmediyse, niçin meyletmemiş bir vaziyette kalıyoruz. Eğer gerçekten biz ittifak-ı müsellese meyletmişsek, diğer devletlerden kaybettiğimiz müzaheretini beriki kitle-i düveliyeden istihsal ederiz. O halde bizim için bir zarar hasıl olmaz. Eğer hükümetten resmen beyân bulunduğu gibi bizim ittifak-ı müsellese bir rabitamız yoksa, neden olmuş gibi görünüyoruz? Demek ki biz ittifak-ı müsellese teşkil eden devletlerden bir yardım görmüyoruz. Aynı zamanda İngiltere ve Fransa'nın samimiyetinden de mahrum kalıyoruz."⁵³

Hükümet programı üzerine görüşmelerin uzaması üzerine İttihat ve Terakki Fırkası Reisi ve Mentеше Mebusu Halil Bey söz almış ve dış politika hakkında şunları söylemiştir:

"Devletimizin mevcut heyet-i düveliyeden bazılarıyla akt-ı ittifak ettiğine dair bir çok şeyler söylendi. Biz İttihad ve Terakki Fırkası, siyaset-i hariciyede mevcut heyet-i düveliyenin hepsiyle dost geçinmek suretiyle hepsinin muhabbetini muhafaza etmek istiyoruz. Sadrazam Paşa'nın söylediği gibi Hükümet bunların hiç birini diğerine tercih etmemiştir. Eğer

⁵⁰ "Devlet-i Osmaniye Düvel-i Muazzama Siyaseti", *Yeni İkdam*, 27 Temmuz 1910.

⁵¹ "Türkiye ve İttifaklar", *Yeni İkdam*, 26 Temmuz 1910.

⁵² *MMZC*, Devre I/2, s.627 .

⁵³ *MMZC*, Devre I/3, Cilt I, s.332.

Hükûmetin böyle bir temayülünü biz hissetmiş olsaydık, siyaset-i hariciyemizdeki kaidemiz üzerine Hükûmetle ihtilafa girmiş olurduk.”⁵⁴

Hüseyin Cahit, Halil Bey’in bu sözlerine şu ilâvede bulunmaktadır. “*Genç Türkiye*’nin, İttihat ve Terakki’nin politikası hiç şüpheye mahal kalmayacak şekilde açıktır. Bundan inhiraf eden kabinenin yaşayamayacağı anlaşılmaktadır.”⁵⁵ Halil Mentеше ve Hüseyin Cahit Beyin bu sözleri, Hükûmet-Meclis ve Meclis-İttihat ve Terakki ilişkilerini ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Bu ifadeler İttihat ve Terakki’nin hükûmetleri ne derece kontrol altında tutmak eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Bu tarihten sonra kamuoyu ve Meclis-i Mebusân’ın gündemini ‘Düvel-i muazzama ve İttifaklar’ konusu uzun bir süre meşgul edecektir. İttifaklar konusu özellikle muhalefete mensup mebusların takibindedir. Arnavut asıllı Debre Mebusu Basri Bey 14 Haziran 1910 tarihinde, Avrupa seyahatinden dönen Hariciye Nazırının yürüttüğü dış politika ve seyahatlerinin neticesi hakkında bilgi vermek üzere bir teklif sunmuş ve bu teklif kabul edilmiştir.⁵⁶ Nitekim 18 Haziran 1910 tarihinde Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Meclis-i Mebusân’a gelerek İngiltere ile ilişkiler konusunda şu bilgiyi vermiştir: “Devlet-i Osmaniye ile İngiltere arasındaki münasebat dostâne ve pek eskidir. Bir aralık inkıta derecesine gelmişse de devr-i ceditle beraber bu münasebat-ı dostâne bir kat daha artarak samimiyet kesbetmiştir.”⁵⁷

Hüseyin Cahit de, Osmanlı-İngiliz ilişkileri hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Hüseyin Cahit’e göre İngiltere Osmanlı’nın dostluğunu “zahiri” saymaktadır, bunu ise Osmanlı’nın ‘faal bir ittifad-ı İslâm politikası’ izleyeceğine dair beslemediği şüphedir. Fakat şüphe de karşılıklıdır; İngiliz de Irak siyasetini (ve ‘memleletin bazı taraflarında tahrikat’) yeniden ele almalıdır. İki ülke arasında derin itimatsızlık devam etmektedir ve fakat “anlaşmaktan başka çare yoktur”. İngiltere’nin Osmanlı Arap toprakları İngiltere’nin nüfuzuna çoktan girmiştir ve İttihatçılar bu gerçeğin de farkındadır:

..bugün İngiltere bizim zahiri dostluğumuzun altında, faal bir ittifad-ı İslâm politikası gizlendiğinden şüphe ediyor. İngilizlerin Irak’taki politikası ise bizi endişelendiriyor. Biz de İngilizleri memleketimizin bazı taraflarında tahrikat yapıyor, bazı tarafları ayırmaya çalışıyor zannediyoruz. İki tarafın kalbinde bir birine bu itimatsızlık var iken, hakikî bir dostluğun devamlı bir itilafın tesisinin mümkün olmayacağını, bu güvenin sağlanabilmesi için

⁵⁴ MMZC, Devre I/3, s.502.

⁵⁵ Hüseyin Cahit, “Halil Bey’in Nutku”, *Tanin*, 28 Teşrinisani 1326/11 Aralık 1910.

⁵⁶ MMZC, Devre I/2, s.255. İngiltere Kralı Edward’ın vefatı münasebeti ile Meclis-i Mebusan teessürünü ifade etmek için İngiltere Meclis-i Mebusan’na üzüntülerini ifade etmiş ve O günü celseyi tatil etmiştir. Hariciye Nazırı Kral Edward’ın cenazesi için Londra’ya gitmiştir.

⁵⁷ MMZC, Devre I/2, s.380.

karşı karşıya gelip her şüpheyi anlatarak hak ve adalet dairesinde anlaşmaktan başka çare olmadığını..⁵⁸

ifade ettikten sonra şu teklifte bulunuyor: “Fransa’ya karşı da aynı şekilde esaslı bir politika takip etmek gerekir. Türkiye, devamlı surette anlaşılır, açık esaslı bir politika takip ederse, gerek üçlü itilaf, gerek üçlü ittifak ile daimi bir dostluğun, fiili bir dostluğun esaslarını kurabilir.” Hüseyin Cahit mevcut durumu ise şu şekilde açıklıyor: “Taraflara emniyet bahşetmeyen bir politika hiçbir zaman sabit olarak değerlendirilmez. Bundan dolayıdır ki biz bugün Fransa ve İngiltere tarafını, yarın Almanları tercih eder görünürüz.”⁵⁹

İngiltere’nin dikkat alanındaki bir bölgenin temsilcisi olarak Bağdat Mebusu Babanzâde İsmail Hakkı da, Osmanlı Devleti’nin menfaatini tek bir noktada toplamanın imkânsız olduğunu, İskodra’dan Basra’ya, Beyazıd’dan Fizan’a kadar bir devletin veya bir ittifakın menfaati ile aynı noktada buluşamayacağını, Avrupa’daki ittifakları doğuran şeyin, coğrafya ve müşterek tehlike ile Avrupa dengesinin ihlâli korkusu olduğunu ifade ettikten sonra, “manen, iktisaden ve askerî olarak düvel-i muazzamadan birisine ulaşmadıkça büyük bir ittifak planı yapamayacağımızı, eğer yaparsak ittifak içinde bir esir veya korunmaya muhtaç bir ülke olarak görüneceğimizi, bu durumun ise haysiyet ve şerefimizi zedeleyeceğini, maddî olarak da bizi zor durumda bırakacağını” ifade etmiştir. Babanzâde İsmail Hakkı yapılması gerekenler konusunda ise şu teklifte bulunacaktır:

Mademki Türkiye bütün menfaatini bir noktada toplayacak durumda değildir. O halde Avrupa devletleri arasındaki itilafardan kendisine taalluk edebileceklere iştirak etmeli, onlarla her türlü şek ve şüpheyi mahal bırakmadan anlaşmanın yollarını aramalıdır. Almanya, Avusturya, İtalya, Fransa, İngiltere ve Rusya ile müzakere olunacak bir çok husus var. Bunlarla görüşüp uyuşabileceğimiz noktalarda müzakere edip anlaşma yapılmalıdır. Anlaşlamayan yerler için statükonun muhafazası için çalışılmalıdır.⁶⁰

İttihat ve Terakki’nin iki mebusunun ifadelerinden İttihatçıların sanıldığı gibi tamamen her hangi bir devlete *engagé* olmadıklarını, aksine devletin toparlanıp yeniden güçlü ve kudretli hâle gelebilmesi için, meşrutiyetten sonra resmen ifade edilen “bütün devletlerle dostça geçinme politikasını” fiilen hayata geçirmek istedikleri görülmektedir. Fakat Osmanlı Devleti’ni “taraf” bağımlılığa sürükleyen en önemli konu ise dış borçlardır. Osmanlı Devleti’nin

⁵⁸ Hüseyin Cahit, “Dört Yol Ağzı”, *Tanin*, 6 Kanunusani 1326/19 Ocak 1911.

⁵⁹ *Tanin*, 6 Kanunusani 1326/19 Ocak 1911.

⁶⁰ *Tanin*, 11 Kanunusani 1326/24 Ocak 1911.

borçlanabilmesi için Düyun-ı Umumiye'nin⁶¹ kefâleti gerekiyordu. 1910 ve 1911 yıllarında Soma-Bandırma ve Hudeyde-Sana (Yemen) demiryolu borçlanması Düyun-ı Umumiye kefâleti olmadan gerçekleştirildi. Bu durumu Hüseyin Cahit, "Türkiye'yi benimsemiş ve sağmal inek gibi kullanmaya alışmış olan Avrupa'nın malî mehafilinde genç Türklerin bu cüreti kıyamet kopardı", sözleri ile devletin ne kadar bağımlı hâle geldiğini acı bir benzetmeyle ifade edecektir.⁶²

İttihat ve Terakki, Düyun-ı Umumiye'nin teminatı olmadan da borç alabilmenin mümkün olması gerektiğini savunuyordu. Çünkü meşrutiyet ilân edilmişti ve daha fazla itibarı olması gerekirdi. 1910 yılında Cavit Bey, siyasal ve ekonomik şart koşulmayan bir borç görüşmesi yapmak niyetiyle ve özellikle askerî ihtiyaçlara para bulmak için Fransa'ya gitmiştir.⁶³ Fransa, Osmanlı maliyesi üzerinde Fransız denetimi kurmak anlamına gelen aşağılayıcı koşullar ileri sürmüş, ve bu koşullar Osmanlı Devleti temsilcileri tarafından reddedilmiştir. Olay siyasal bir alana kaydığı için bu borçlanma işine İngiltere de sıcak bakmamıştır.⁶⁴ Bu sırada İstanbul'a gelen bir Deutsche Bank heyeti 7 Kasım 1910 günü yapılan bir anlaşmayla 11 milyonluk bir borçlanmayı Cavit Bey'e uygun gelen şartlarda kabul etti.⁶⁵ İngiltere ve Fransa'nın bu borçlanma işinde takındığı tavrı İbrahim Hakkı Paşa, "bu bir para meselesidir, para istemiş parayı vermek için iki tarafın her türlü şartı söylemeye hakkı vardır. Fransa bir şart koymuş, bizde bir şart koymuşuz"⁶⁶ şeklinde değerlendirmiştir. Sadrazamdan sonra söz alan Tokat Mebusu İsmail Hakkı Paşa, iç siyasette sükun ve huzur olduğu zaman, dış siyasetin de başarılı olacağını belirterek Hükûmetin politikasını eleştirdiği konuşmasına şu sözlerle devam etmiştir: "Düvel-i mütehabbe ile iyi münasebetlerde bulunmakla beraber, bunlar içinde bir mevki-i istisnada bulunacak devletler vardır. Avrupa devletleri ile umumen hüsn-i münasebatta bulunmakla beraber, bunların bazılarıyla başka surette, başka münasebât-ı siyasiyede bulunmak, onların bu kuvvetlerinden istifade etmek gerekir. Kabinemiz bunu da gösteremedi."⁶⁷

Kütahya Mebusu Ahmet Ferit Bey de, düvel-i muazzama ile olan ilişkilerin gayet iyi gittiği şeklindeki Sadrazam beyanatının gerçeği yansıtmadığını, İngiltere ve Fransa'nın istikraz meselesinde takınmış olduğu tavrı örnek göstererek eleştirmiştir. Ahmet Ferit Bey, meşrutiyetin ilânından beri her kabinenin, bütün

⁶¹ Düyun-ı Umumiye, Osmanlı Devleti'nin 1875'te malî yönden iflas etmesi üzerine, 1881'de alacaklara karşılık gösterilen vergi kaynaklarını bizzat tahsil edip, alacaklılara ödemek üzere kurulmuş olan bağımsız mali kuruluştur.

⁶² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Yayınevi, 2.baskı, Ankara, 1988, s.251.

⁶³ Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", s.16.

⁶⁴ *Tanin*, 5 Kanunusani 1326/18 Ocak 1911, s.1.

⁶⁵ Akşin, *age.*, s.251.

⁶⁶ *MMZC*, Devre I/3, s.280.

⁶⁷ *MMZC*, Dever I/3, s.307.

devletlerle iyi ilişkileri devam ettirmek politikasını takip edeceklerini açıkladıklarını ve bu programların mebuslarca da müteaddit defalar tasvip ve tasdik edildiğini, önemli olanın bunu söylemek değil amaca ulaşmak olduğunu söylemiştir.⁶⁸ Ahmet Ferit Beyin bir başka eleştirisi de, meşrutiyet döneminde dış politikada gerekli itidalin tamamen kaybedildiği, “Alman nüfuzuna mukabele etmek için İngilizlere imtiyaz verilmeye başlandığı, idare-i sabıka başka bir devlete istinat etti diye, idare-i sabıka devrilince sanki onun bütün icraatını da devirmek gerektiği şeklinde düşünüldüğü, bunun ise yanlış olduğudur.”⁶⁹

Söz alan Hama Mebusu Abdülhamid Zehravi Efendi ise, senelerce Avrupa'nın parasına ihtiyacı olan bir milletin, israflarla parasını boşa harcadığını belirttikten sonra paranın eksikliğini dış siyasetin zayıflığına “Avrupa'ya olan ihtiyacımız, Avrupa karşısındaki mevkiimizi tayin ediyor. Her hususta Avrupa'ya karşı muti (itaat eden) olmamızı gerektiriyor”⁷⁰ cümleleriyle bağlamaktadır. Abdülhamid Efendi'nin bu sözleri Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumu oldukça öz bir şekilde açıklamaktadır.

Osmanlı dış politikasını bağlayıcı mühim gelişme Rusya ile Almanya'nın Aralık 1910'da Postdam'da vardığı uzlaşmadır. Almanya için büyük avantajlar sağlayan Postdam anlaşmasında Bağdat Demiryolları konusundaki Rus muhalefeti bertaraf edilmiş ve iki devletin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuz alanları konusunda taraflar arasında anlaşmaya varılmıştır.⁷¹ Nitekim Şam Mebusu Şefik El-Müeyyed ve Kütahya Mebusu Ferit Bey ayrı ayrı vermiş oldukları önergelerle Alman Başvekili ile Rusya Hariciye Nazırı arasında Postdam'da imzalanan anlaşma hakkında Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'dan bilgi istemiştir.⁷² Meclis-i Mebusan'da bu konuyu gündeme alan önergeler kabul edildikten sonra Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, 21 Ocak 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan'a gelerek önergelere cevap vermeden önce önerge sahipleri, Şefik El-Müeyyed ve Ferit Bey söz almışlar ve düşüncelerini açıklamışlardır.

Şefik el-Müeyyed Bey, İngiltere ve Almanya'nın 19. yüzyıldan beri Hindistan, İran, Asya, Sibirya ve Kafkasya üzerindeki emellerinden bahsettikten sonra, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan beri yapmış olduğu reformları ve Abdülhamid dönemindeki istibdadı anlatıp, Abdülhamid'in son zamanlarında Avrupa devletlerinin, devletin iç işlerine de karıştığını, devletin artık istiklâlini kaybetmek derecesine gelmiş bulunduğunu, kendi memleketi üzerinde tasarruf hakkı iptal

⁶⁸ MMZC, Devre I/3, s.312.

⁶⁹ MMZC, Devre I/3, s.316.

⁷⁰ MMZC, Devre I/3, s.423-424.

⁷¹ B.Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.164.

⁷² MMZC, Devre I/3, Cilt II, s.199.

edilmiş olduğunu ve bunun son halkasının da Reval mülakatı⁷³ ile tamamlandığını ifade etmiştir.⁷⁴ Şefik Bey'in bu uzun konuşmasının geneline bakıldığında, yaşadığı dönemin iç ve dış olaylarını iyi tahlil ettiği ve gerçekçi bir değerlendirme yaptığı görülmektedir. Önerge sahiplerinden Kütahya Mebusu Ahmet Ferit Bey ise konuşmasında şu hususlara dikkat çekmiştir:

Postdam'da olan mülakat Avrupa siyasetini oldukça fazla meşgul etti. Mesele bilhassa şarkta, memleketimize ve İran'a müteallik olduğu için bu mesele bizi diğer devletlere nispetle daha fazla meşgul edecek bir durumdadır. Bu müzakerenin yapıldığı sırada Babıali'nin bulunduğu durum oldukça gariptir. Mesele yalnızca Postdam mülakatında müzakere edilen husus değil, bütün siyaseti umumiyemizi ilgilendirdiği için ayrıca daha fazla önem vermemiz gerekmektedir. Postdam mülakatı olur olmaz bütün mehafili siyasiye bunun gibi bir mahiyete sahip olduğunu öğrenmeye gayret etmişlerdir. Times gazetesi Postdam'daki müzakeratın Rusya ile Almanya arasında bir mıntika-i nüfuzun tahdit edilmesi maksadına mebni bulunduğunu söylemişti.⁷⁵

Ahmet Ferit Bey bu mülakata ait bir çok soru sormuş ve kendince en mühim sorusunun ise şu olduğunu ifade etmiştir: "Her devlet ile mütesaviyen ve bugünkü gibi dostluğun menafi-i siyasiye-i Osmaniye'yi muhafazaya kifayet edeceğine Bab-ı Ali elan kani mi dir?" Ahmet Ferit Bey de bu konuşmasında oldukça gerçekçi bir değerlendirme yapmıştır. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının, iki Mebusunun yaptıkları konuşma ile dış politikaya gerekli hassasiyeti gösterdikleri ve olayları iyi analiz ettikleri görülmektedir. Bu iki konuşmaya bakarak bile, Osmanlı Meclis-i Mebusân'ının dış politikada gerekli hassasiyeti gösterdiği hükmüne varmak mübalağa olmayacaktır.

Hariciye Nazırı Rıfat Paşa kendisinin sadece önergede sorulan sorulara cevap verebileceğini buna göre hazırlandığını belirttiikten sonra Almanya ve Rusya'nın iyi niyetle verdikleri izahat ve teminattan şüphe etmeğe gerek olmadığını, bu müzakeratın hukuka, devletin haysiyetine dokunacak bir neticeye çıkmayacağını, bu konuda "dost olan" Almanya ve Rusya'ya güvenmek gerektiğini söylemiştir.⁷⁶ İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit ise, Meclisteki bu önergeyi ve yapılan konuşmaları şu şekilde değerlendirmiştir:

Meclis-i Mebusan'ın dünkü celsesi son günlerde Osmanlı efkâr-ı umumiyesini meşgul eden Postdam mülakatının hukuk-ı menafi-i

⁷³ Haziran 1908'de, Kral VII. Edward ile Çar II. Nikola Reval'de buluşarak, Avrupa sorunlarını görüştüler. Rusya Boğazlar konusundaki isteklerini bir kez daha İngiltere'ye açıklamıştır. Osmanlı Devleti İngiltere ve Rusya'nın bir araya gelmesini aralarındaki ayrılıkları unutup Osmanlı Devletini parçalama konusunda anlaşmaya varabilecekleri şeklinde değerlendirdiler. Ahmad, agm., s.6

⁷⁴ MMZC, Devre I/3, s.241.

⁷⁵ MMZC, Devre I/3, s.244-246.

⁷⁶ MMZC, Devre I/3, s. 251.

Osmaniye'ye tesirini meydana çıkaracağı ümidiyle ehemmiyetle bekleniyordu. Nihayet doğru maksadın ne olduğu anlaşıldı. Bunlar yine hükûmet-i hâzıraya hücum etmek, hükûmetin millet ve meşrutiyetle alakası olmadığını söylemek için bir vesileden ibaretmiş. ⁷⁷

Bağdat Mebusu Babanzâde İsmail Hakkı ise, "Fransa Meclis-i Mebusan'ında Mösyo Bişon, Postdam mülakatı hakkında bildiklerini veya bildirmeyi devletlerinin menfaatine uygun gördüğü şeyleri söyledi. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa da Meclis-i Mebusan'da söylenilmesini yaralı gördüğü şeyleri söyleyecektir" sözleri ile Meclis-i Mebusân her şeyin açıkça söylenemeyeceğini ima etmiştir. ⁷⁸ *İkdam* gazetesinde yayınlanan bir makale ise, aslında devam eden "düvel-i muazzama"nın Şark Meselesine -adını vermeksizin- atıfla buna karşı 'kesin' bir dış politika takip edilmediği takdirde 'Avrupa diplomatlarının oyuncakı' hâline gelecek bir devlete (:Osmanlı) gönderme yapıyor ve uyarıyordu. II. Meşrutiyet'in getirdiği beklenti entelektüel nezdinde "oyuncak" olmaktan çıkmaktı..

..devletlerin şarktaki menfaatlerini takip ve müdafaa etmek için kendilerine mahsus bir siyaset takip ettiklerini, bizi kendi tesir ve nüfuzlarına almak için çeşitli vasıtalarla müracaat edeceklerini, bazıları öteden beri sahip olduğu manevi nüfuzunu, birisi servetini, bir diğeri nüfuz-ı siyasiyesi ile mevki-i coğrafyasına istinad ederek bizi celb ve cezb etmeye çalışacaklarını, Osmanlı Devleti'nin bu tür cereyanlara karşı kesin bir politika takip etmemesi durumunda Avrupa diplomatlarının elinde bir oyuncak haline geleceği... ⁷⁹

1911 yılı Hariciye Nezareti bütçesi görüşülürken söz alan Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, kabinenin dış politikasında emin ve muntazam bir program takip ettiğini, ihtiyaç görüldükçe gerek Meclis-i Mebusân kürsüsünden ve gerekse diğer suretle bu politikalarını açıkladıklarını, bu politikanın esasını da; "düvel-i muazzamanın cümlesi ile münasebet-i hasenemizi takviye ve idame ettirmek" oluşturduğunu, *düvel-i muazzamadan* da aynı surette karşılık gördüklerini açıklamıştır. ⁸⁰

Hariciye Nazırından sonra söz alan, Debre Mebusu Hasan Basri Bey düvel-i muazzama ile olan ilişkiler hakkında Hükûmetin her zaman basma kalıp sözlerle ilişkilerin çok iyi olduğunu söylediğini, fakat dünyada herkesle aynı derece dost olmanın mümkün olmadığını, bunun hiç dostu olmamak anlamına geldiğini ifade ettikten sonra, "Hükûmetin, kim ne derse desin ittifak-ı müsellese biraz temayül ettiğini, bunu memleket için zararlı gördüğünü, bizim coğrafi

⁷⁷ Hüseyin Cahit, "Dünkü Sualler", *Tanin*, 9 Kanunusani 1326/22 Ocak 1911, s.1.

⁷⁸ Babanzâde İsmail Hakkı, "Postdam Mülakatı ve Meclis-i Mebusân", *Tanin*, 7 Kanunusani 1326/20 Ocak 1911, s.1.

⁷⁹ "Ahvali Umumiye-i Siyasiye", *İkdam*, 8 Kanunusani 1326/21 Ocak 1911.

⁸⁰ *MMZC*, Devre I/3, Cilt V, s.440.

konumumuz itibarı ile o tarafa temayülümüzün tabii olmadığını bunun bizim menfaatimizle neticelenmeyeceğini” ifade etmiştir.⁸¹

İzmir Mebusu Pavli Karolidi Efendi de söz alarak ittifak-ı müsellesin “Almanya ile Avusturya’nın beyninde, Rusya’nın aleyhinde” bir ittifak olduğunu, bütün bunları bildiklerini, bu sırada bu gibi şeylere Mebusların karışmaması gerektiğini, “bizim şimdiki siyasetimizin evvelden tayin edildiğini” ifade etmiştir.⁸²

1912 yılı Sadaret bütçesi görüşülürken söz alan Sait Paşa Hükümeti’nin Hariciye Nazırı Asım Bey, Osmanlı devletinin dış politikasının genel bir değerlendirmesini yaptığı konuşmasında önce İngiltere ile olan ilişkileri değerlendirmiştir. Asım Bey’e göre, İngiltere ile Osmanlı Devleti’nin yüzyıllardır karşılıklı güven üzerine devam eden ilişkileri eski devrin *yanlış içtihadı* ile 30 seneye yakın bozulmuş şimdi ise normal mecrasına dönmüştür. İngiltere ile ilişkilerde II. Abdülhamid’dir bu “yanlış içtihad”. Kapalı gönderme yapılı. Asım Bey’in konuşmasının devamında Fransa ile ilişkiler; “Fransa ile asırlardan beri mevcut olan münasebetimiz, kıymet ve samimiyetinden bir şey kaybetmedi ve günden güne büyük bir saha-i faaliyette tevsi eden revabit-ı iktisadiyemizin, bu münasebatı atıyen dahi teşdid edeceği memulü kavidir” sözleri ile açıklamıştır.⁸³ Asım Bey’in üzerinde önemle durduğu bir diğer konu ise Rusya ile olan ilişkilerdir. Asım Bey’e göre, Rusya ile iki komşu ülke olarak pek çok “müşterek menfaatlerimiz” vardır. Bu menfaatler, bazan bir bazan diğer tarafın arzu ve içtihadına göre tetkikten geçirilmeyi gerektirir. Neticede hakikat ortaya çıkar ve meseleler hallolur. Hariciye Nazırının bu açıklamalarından sonra, Çamlık Mebusu Mehmet Şahin Bey, söz alarak, “bizim için en fazla meveddet ve muhabbeti arzu olunan bir memleket varsa o da İngiltere hükümetinin muhabbetidir” diyerek, İngiltere taraftarı olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴

Sait Paşa hükümetinin istifa etmesinden sonra, 21 Temmuz 1912 tarihinde hükümeti kuran Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 30 Temmuz 1912 tarihinde Meclis-i Mebusân’da okunan hükümet programında dış politikayı şu ifadelerle açıklamıştır: “İnkılâbı müteakip ittihaz ve 1325(1909) senesi evahirine kadar kemal-i muvaffakiyetle takip olunup millet-i Osmaniye’nin hissiyatı ile menafine tamamen tevafuk ettiği cihetle Meclis-i Mebusân’ın mükerreren tasvibine iktiran etmiş olan düvel-i muazzamca da hüsn-i telakki edilen siyaseti takip ve takviye edeceğiz.”⁸⁵

⁸¹ MMZC, Devre I/3, s.440-441.

⁸² MMZC, Devre I/3, s.549.

⁸³ MMZC, Devre II/1, Cilt II,s.325.

⁸⁴ Aynı yer.

⁸⁵ MMZC, Devre II/1, s.543.

Hükûmet programı üzerinde söz alanlardan sadece, Kayseri Mebusu Ali Galip Bey, dış politikadan bahsetmiş ve hükûmetin hiçbir tarafı incitmek politikasını takip edeceklerinden dolayı “şayan-ı itimat” olduklarını ifade ettikten sonra kürsüye gelen Hariciye Nazırı Gabriyel Noradonkiyan Efendi,⁸⁶ burada ittifak ve itilaf-ı müsellesten bahsetmenin uygun olmayacağını belirten bir konuşma yapmıştır.⁸⁷

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti Meclis-i Mebusân'dan 44 red oyuna karşılık 112 evet oyuyla güvenoyu almıştır. Oylamada dokuz da çekimser oy kullanılmıştır. Meclisten güven oyu alan hükûmet bir gün sonra da Meclis-i Mebusân'ın feshine ilişkin teklifi Meclis-i Mebusân'a sunmuştur.⁸⁸ Çeşitli tartışmalardan sora Meclis-Mebusân, Meclis-i Ayân tarafından 4 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmiştir.⁸⁹

Sonuç

Meclis-i Mebusân'ın birinci ve ikinci devresini kapsayan 1908-1912 yılları arasında, Meclis'te Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile ilişkilerini konu edinen görüş ve tartışmalar yoğun olarak gündemi işgal etmiştir. Tartışmalar daha ziyade üçlü ittifak, üçlü itilaf; bunların merkezî devletleri İngiltere ve Almanya ekseninde yoğunlaşmıştır. Dış politikanın ana ekseni ise, her fırsatta dile getirildiği gibi, bütün devletlerle, 'dostâne' ya da kullanılan ifadeyle “hüsni münâsebet”; prensibine dayanmaktadır.

Osmanlı mebusları dış politika konusundaki fikirlerini, eleştiri ve önerilerini Meclis-i Mebusân'da dile getirmişler, hükûmete bazen şartlı destek önermişler, bazen de dış politika konusunda bilgisiz oldukları düşüncesinden hareketle genel ifadeler kullanmışlardır. Dış politika konuları Meclis gündemine Meclis'in açış ve kapanış konuşmalarında, hükûmet programlarının Meclis'te görüşülmesi sırasında ve bütçe görüşmeleri ile gelmiştir. Bunun yanında Mebuslar da gensoru ve soru önermeleri ile dış politikayı Meclis gündemine taşımışlardır. Mebuslar yaptıkları konuşmalarda hükûmetin dış ilişkiler konusunda daha kuvvetli hareket edebilmesi için özellikle Meclisin desteğinin vurgulanmasına işaret etmişlerdir. Yine mebuslar kendilerinin “devletin memuru” olmadıklarını, seçim bölgelerindeki müvekkillerinin temsilcisi olduklarını ifade ederek “millet iradesine” vurgu yapmış, dönemlerine göre oldukça ileri düzeyde bir açılım sergilemişlerdir. Bunun yanında Meclis-i Mebusân'ın *millet* adına hükûmetten

---

⁸⁶ Ahmet Muhtar Paşa'nın liberal hükûmeti Trablusgarp ve I. Balkan savaşları sırasında, Büyük Güçler'i Osmanlı'nın yanına çekmek umuduyla, Ermeni milliyetçisi Gabriel Noradonkiyan'ı Hariciye Nazırlığı'na getirdi. Ahmad, agm., s.9.

⁸⁷ MMZC, Devre II/1, s. 548.

⁸⁸ MMZC, Devre I/1, Cilt II, s.573.

⁸⁹ Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul, 1989, s.331-332.

bağımsız hareket ederek hükûmete destek verip, hükûmetin konumunu güçlendirmesinin önemi sıkça vurgulanmıştır. Öyle ki Meclis'te yapılan konuşmalarda yine *millet adına* hükûmetleri istifaya davet edilerek, Meşrutiyet idaresinde hükûmetin iç ve dış olaylar hakkında Meclise bilgi vermesinin zorunlu olduğu ifade edilmiştir. "Meşrutiyet idaresine" (*istibdat'a* atıfla) sıkça vurgu yapılmıştır. Devir değişmiştir..

Meclis'in dış politika üzerine söz ve karar gücünün, otoritesinin Anayasa ve yasalarla çizilmiş olduğu, dolayısıyla yapabileceklerinin sınırlı olduğu dikkate alınmalıdır. Meclis-i Mebusân açık olduğu ve iktidar muhalefet ilişkilerinin olağan şekilde işlediği zamanlarda dış politika konusu sanılanın aksine çok canlı tartışılmıştır. Bu tartışma zeminini kamçılayan baskı aracı güç bu dönemde biçimlenen *efkâr-ı umumiye*'dir (:kamuoyu). Basın, sarsan bir güçtür. Heyet-i Vükelâ'nın (:Bakanlar Kurulu) bir konu hakkında karar verirken kamuoyunun da görüşlerini dikkate alması gerektiği hep vurgulanmıştır.

Osmanlı mebuslarından, özellikle muhalefete mensup olanlar İngiltere taraftarlığını ön plana çıkarmış olmalarına rağmen, İttihat ve Terakki'ye mensup mebuslar, İngiltere ile ilişkileri düzeltmenin gerekliliğini belirttikten sonra Osmanlı Devleti'nin üzerinde bulunduğu coğrafyanın herhangi bir ittifak grubuna dahil olmasını imkânsız kıldığını, Devletin içerisinde bulunduğu ekonomik ve siyasi koşulların da buna imkân vermediğini, takip edilmesi gereken politikanın bütün devletlerle iyi geçinmek olduğunu her fırsatta tekrarlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin dış politikasını, devletin toprak bütünlüğünü güvence altına almak ve büyük güçler karşısında bağımsız konumunu sürdürebilmek temeline dayandırdığı görülmektedir.

İttihatçıları, İngiliz, Fransız ya da Alman yanlısı olarak görmek sağlıklı bir değerlendirme değildir. Mecliste yapılan konuşmalarda, İttihatçılar zaman zaman bir devlete yakınlaşmanın gerekli olduğu vurgulanmışsa da, bu dönem boyunca bütün devletlerle devlet çıkarları doğrultusunda iyi ilişkiler kurmanın yollarını aramışlardır. Karşı tarafın vermiş olduğu tepkiye göre de yeni arayışlara girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde parlamentonun I.Meşrutiyet dönemindeki kısa deneyiminden başka bir tecrübesinin olmadığı da hesaba katılacak olursa Meclisin dış politikaya ilgisinin önemi daha açık görülecektir.

Kaynaklar

- AKŞİN, Sina (1988) *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Yayınevi, 2.baskı, Ankara.
- Ali Kemal (1908) *Siyaset-i Hariciyemiz ve Kâmil Paşa*, *İkdam*, 16 Kanunuevvel.
- AYDIN, Mahir (1988) Hüseyin Hilmi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul, 550-551.
- Babanzâde İsmail Hakkı (1325/1909) Buhranı Vükelamız, *Tanin*, 18 Kanunuevvel 1325/31Aralık.
- Babanzâde İsmail Hakkı (1324/1908) Kâmil Paşa'nın Sukutu, *Tanin*, 7 Şubat.

- Babanzâde İsmail Hakkı (1326/1909) Postdam Mülâkatı ve Meclis-i Mebusân, *Tanin*, 7 Kanunusani.
- Babanzâde İsmail Hakkı (1326/1909) Türkiye ve İttifak-ı Müselles, *Tanin*, 16 Temmuz.
- CAN, B. Bülent (2000) *Demiryolundan Petrole Chester Projesi(1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1993) *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügât*, 11. Baskı, Ankara.
- FEROZ, Ahmad (1971) 1908-1914 Yılları Arasında Büyük Britanya'nın Jön Türkler'le Münasebetleri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 2, İstanbul.
- Hüseyin Cahit (1326/1910) Dört Yol Ağzı, *Tanin*, 6 Kanunusani.
- Hüseyin Cahit (1326/1910) Dünkü Sualler, *Tanin*, 9 Kanunusani.
- Hüseyin Cahit (1326/1910) Halil Bey'in Nutku, *Tanin*, 28 Teşrinisani.
- Hüseyin Cahit (1325/1909) Lynch İşine Dair, *Tanin*, 14 Teşrinisani.
- Hüseyin Cahit (1325/1909) Meclis-i Mebusan'da İmtiyazlar, *Tanin*, 17 Teşrinisani.
- Hüseyin Cahit (1324/1908) Kabinenin Sukutu ve Avrupa, *Tanin*, 3 Şubat.
- Hüseyin Cahit (1324/1908) Kabinenin Sukutu ve İngiltere, *Tanin*, 2 Şubat.
- KAYALI, Hasan (1998) *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul.
- KENT, Marian (Ed.) (1999) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KOLOĞLU, Orhan (1999) İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası, *Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç (15-17 Ekim 1997-Ankara)*, Tebliğler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 233-239.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi [MMZC] (1985-1991) Devre I, Devre II, TBMM Yayınları, Ankara.*
- ÖZGEN, Yüksel (2004) "I.Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ında Dış Politika Görüşmeleri", Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- BOSWORTH, R. J. (1999) İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian KENT, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- SOY, H.Bayram (2004) *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara.
- TUNAYA Tarık Zafer (2001) *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- UÇAROL, Rifat (1989) *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul.
- ÜNAL, Hasan (2002) İttihat Terakki ve Dış Politika (1906-1909), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 13, Ankara, 212-227.